

लोकप्रशासनातील नवे प्रवाह

डॉ.सुरेखा दीपक चव्हाण, सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

लोकप्रशासन ही एक अत्यंत गतिमान आणि परिवर्तनशील सामाजिक विद्याशाखा आहे. मानवी संस्कृतीच्या विकासासोबतच प्रशासनाचे स्वरूपही बदलत गेले आहे. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २१ व्या शतकाच्या सुरुवातीला जागतिक स्तरावर झालेल्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक बदलांमुळे लोकप्रशासनाच्या पारंपारिक चौकटीत आमूलाग्र बदल झाले. १९९० च्या दशकात स्वीकारलेल्या जागतिकीकरण (Globalization), उदारीकरण (Liberalization) आणि खाजगीकरण (Privatization) या 'एल.पी.जी.' (LPG) धोरणांमुळे संपूर्ण जगाची अर्थव्यवस्था बदलली आणि त्याचा थेट परिणाम सार्वजनिक प्रशासनावर झाला. पूर्वीचे प्रशासन हे केवळ नियम, कायदे आणि लालफीतीच्या कारभारात अडकलेले 'अधिकारशाही' स्वरूपाचे होते. त्याला केवळ 'नियम पाळणारे प्रशासन' मानले जात असे. मात्र, बदलत्या काळानुसार प्रशासनाने आपली कात टाकली असून, आता ते 'लोकभिमुख, पारदर्शक आणि कार्यक्षम प्रशासन' बनले आहे.

आधुनिक लोकप्रशासनात 'नवे लोकव्यवस्थापन' ही संकल्पना केंद्रस्थानी आली आहे. यामध्ये प्रशासकीय कामात खाजगी क्षेत्रातील कार्यक्षमता, लवचिकता आणि काटकसर या गुणांचा समावेश करण्यात आला आहे. आजचे प्रशासन केवळ आदेश देणारे नसून ते जनतेला 'सेवा' देणारे बनले आहे. या प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, म्हणजेच ई-प्रशासन हा सर्वात मोठा आणि प्रभावी 'नवा प्रवाह' ठरला आहे. ई-प्रशासनाने सरकारी कामात गतिमानता आली असून, भ्रष्टाचाराला लगाम घालणे आणि पारदर्शकता आणणे शक्य झाले आहे. तसेच, नागरिकांची सनद आणि माहितीचा अधिकार यांमुळे प्रशासनाचे उत्तरदायित्व वाढले आहे. प्रस्तुत संशोधनात आपण याच नवीन बदलांचा, आव्हानांचा आणि त्यांच्या समाजावर होणाऱ्या परिणामांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत. आजच्या काळात प्रशासन हे केवळ 'राज्यकर्त्यांचे साधन' न राहता ते 'विकासाचे इंजिन' बनले आहे. निर्णय प्रक्रियेत नागरिकांचा थेट सहभाग वाढवणे आणि उपेक्षित घटकांपर्यंत विकासाची फळे पोहोचवणे, हे या नव्या प्रवाहांचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. अशा प्रकारे, लोकप्रशासनाचा हा प्रवास संकुचित चौकटीकडून व्यापक आणि मानवकल्याणकारी 'सुशासना'कडे होताना दिसून येतो.

पारिभाषिक शब्द : नवे लोकव्यवस्थापन, ई-प्रशासन, उत्तरदायित्व, लोकसहभाग, पारदर्शकता

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. लोकप्रशासनातील बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.
२. नव्या प्रवाहांमुळे (उदा. खाजगीकरण, डिजिटल प्रशासन) प्रशासकीय कार्यक्षमता वाढली आहे का, हे तपासणे.
३. नवीन प्रवाहांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी शोधणे.
४. आधुनिक काळात 'सुशासन' संकल्पनेचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

विषय विवेचन :

लोकप्रशासनाच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करताना आपल्याला या विद्याशाखेचा प्रवास एका संकुचित 'नियमबद्ध' चौकटीकडून 'लोककल्याणकारी आणि गतिमान' व्यवस्थेकडे कसा झाला, याचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. पारंपारिक लोकप्रशासन हे प्रामुख्याने वुड्रो विल्सन यांच्या विचारांवर आधारित होते, जिथे राजकारण आणि प्रशासन वेगळे मानले जात असे आणि नोकरशाहीची मुख्य भूमिका केवळ कायद्याची अंमलबजावणी करणे हीच होती. मात्र, विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात 'नवे लोकप्रशासन' उदयास आले, ज्याने प्रशासनात 'सामाजिक समता' आणि 'प्रस्तुतता' या मूल्यांना प्राधान्य दिले.

२१ व्या शतकात लोकप्रशासनाचे स्वरूप अधिक गुंतागुंतीचे आणि बहुआयामी झाले आहे. १९९० नंतरच्या जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाच्या प्रवाहांमुळे 'नवे लोकव्यवस्थापन' ही संकल्पना रूढ झाली. या बदलामुळे प्रशासनात खाजगी क्षेत्रातील 'कार्यक्षमता', 'काटकसर' आणि 'गुणवत्ता' या त्रिगुणांचा अंतर्भाव झाला. आता प्रशासनाचा केंद्रबिंदू 'प्रक्रिया' नसून 'परिणाम' आहे. सरकारी यंत्रणा आता केवळ नियंत्रण करणारी संस्था राहिलेली नसून, ती एक 'सुविधा

पुरवठादार' म्हणून काम करत आहे. या प्रक्रियेत नागरिक हा केवळ 'अर्जदार' नसून तो प्रशासनाचा 'ग्राहक' आणि 'भागीदार' बनला आहे.

लोकप्रशासनातील सर्वात क्रांतिकारी बदल म्हणजे 'ई-प्रशासन' चा स्वीकार होय. माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे प्रशासकीय कामकाजात पारदर्शकता आणि वेग आला आहे. माहितीचा अधिकार (RTI) आणि 'नागरिकांची सनद' यांसारख्या साधनांमुळे प्रशासनाचे उत्तरदायित्व वाढले आहे. पूर्वी प्रशासन हे 'गुपित' मानले जाई, परंतु आता ते 'खुले' आणि 'प्रतिसाद देणारे' बनले आहे. डिजिटल इंडिया, थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) आणि ऑनलाईन सेवांमुळे भ्रष्टाचाराला आळा बसून शेवटच्या घटकापर्यंत सेवा पोहोचवणे शक्य झाले आहे. शेवटी, लोकप्रशासनाचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की, हे स्वरूप आता केवळ 'शासकीय' राहिलेले नाही, तर त्यात स्वयंसेवी संस्था (NGOs), खाजगी क्षेत्र आणि नागरी समाज यांचा सहभाग वाढला आहे. यालाच 'सुशासन' असे म्हटले जाते. हवामान बदल, आपत्ती व्यवस्थापन आणि मानवी हक्क यांसारख्या जागतिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी प्रशासन आता अधिक लवचिक आणि संवेदनशील झाले आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, लोकप्रशासन आता 'नोकरशाहीच्या' जाळ्यातून बाहेर पडून 'मानवी विकासाचे' एक प्रभावी साधन बनले आहे.

नव्या प्रवाहांमुळे, विशेषतः खाजगीकरण आणि डिजिटल प्रशासन यामुळे प्रशासकीय कार्यक्षमतेत झालेला बदल हा आधुनिक लोकप्रशासनातील अभ्यासाचा अत्यंत महत्त्वाचा विषय आहे. पारंपारिक प्रशासनात असलेल्या लालफीतीचा कारभार, कामातील दिग्गई आणि पारदर्शकतेचा अभाव यांसारख्या उणिवा दूर करण्यासाठी या नव्या प्रवाहांचा स्वीकार करण्यात आला.

डिजिटल प्रशासनाचा विचार केल्यास, माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे प्रशासकीय कामाचा वेग प्रचंड वाढला आहे. पूर्वी ज्या कामांसाठी नागरिकांना सरकारी कार्यालयांच्या फेऱ्या माराव्या लागत होत्या, ती कामे आता एका क्लिकवर उपलब्ध आहेत. 'थेट लाभ हस्तांतरण' (DBT) मुळे मध्यस्थांची साखळी नष्ट झाली असून, गरजूंपर्यंत पूर्ण मदत थेट पोहोचत आहे. यामुळे केवळ वेळच वाचला नाही, तर भ्रष्टाचाराला मोठ्या प्रमाणावर लगाम बसला आहे. फाईल्सचे डिजिटलायझेशन झाल्यामुळे माहिती साठवणे आणि ती वेळेवर शोधणे सोपे झाले आहे, ज्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत कमालीची गतिमानता आली आहे. संगणकीकृत प्रणालीमुळे मानवी चुकांचे प्रमाण कमी झाले असून अचूकता वाढली आहे.

दुसरीकडे, खाजगीकरणाच्या प्रवाहाने प्रशासनात 'व्यावसायिकता' आणली आहे. जेव्हा काही सार्वजनिक सेवांचे खाजगीकरण केले जाते किंवा 'सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी' (PPP Model) स्वीकारली जाते, तेव्हा स्पर्धेमुळे सेवेचा दर्जा सुधारतो. खाजगी क्षेत्रातील 'परिणामभिमुखता' आता सरकारी विभागातही दिसून येत आहे. प्रशासकीय अधिकारी आता केवळ प्रक्रिया पूर्ण करण्यापेक्षा 'लक्ष्य' गाठण्याला महत्त्व देऊ लागले आहेत. यामुळे संसाधनांचा (Resources) कमीत कमी वापर करून जास्तीत जास्त आउटपुट काढण्याची वृत्ती वाढली आहे, ज्याला आपण 'प्रशासकीय काटकसर' म्हणतो.

तथापि, या कार्यक्षमतेच्या वाढीसोबतच काही आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. डिजिटल प्रशासनामुळे 'डिजिटल दरी' निर्माण होण्याची भीती आहे, जिथे तंत्रज्ञान न समजणारा वर्ग मागे पडू शकतो. तसेच, खाजगीकरणामुळे सेवा महागण्याची शक्यता असते. पण एकूणच विचार करता, या नव्या प्रवाहांमुळे प्रशासकीय यंत्रणा अधिक 'उत्तरदायी' आणि 'प्रतिसाद देणारी' बनली आहे. नागरिकांना आता घरबसल्या सेवा मिळत आहेत आणि प्रशासनावर जनतेचा अंकुश वाढला आहे. डिजिटल तंत्रज्ञान आणि खाजगी क्षेत्रातील कार्यपद्धतीचा समन्वय साधल्यामुळे आधुनिक लोकप्रशासन हे पूर्वीपेक्षा अधिक सक्षम, पारदर्शक आणि लोककल्याणकारी बनले आहे, यात शंका नाही.

लोकप्रशासनातील नव्या प्रवाहांची (खाजगीकरण, डिजिटल प्रशासन, सुशासन) अंमलबजावणी करणे वरवर पाहता सोपे वाटत असले, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात अनेक गुंतागुंतीच्या अडचणींचा सामना करावा लागतो. या अडचणी प्रामुख्याने तांत्रिक, सामाजिक आणि मानसिक स्वरूपाच्या आहेत.

१. तांत्रिक पायाभूत सुविधांचा अभाव : डिजिटल प्रशासनाची अंमलबजावणी करताना सर्वात मोठी अडचण म्हणजे 'डिजिटल दरी' भारतासारख्या खंडप्राय देशात आजही ग्रामीण आणि दुर्गम भागांत इंटरनेटची कनेक्टिव्हिटी आणि वीज पुरवठा सातत्यपूर्ण नाही. जोपर्यंत शेवटच्या माणसापर्यंत तंत्रज्ञान पोहोचत नाही, तोपर्यंत डिजिटल प्रशासनाचे उद्दिष्ट पूर्ण होत नाही. तसेच, सायबर सुरक्षेचा प्रश्नही मोठा आहे; सरकारी डेटा हॅक होण्याचा किंवा नागरिकांची खाजगी माहिती चोरीला जाण्याचा धोका ही एक मोठी तांत्रिक अडचण आहे.

२. नोकरशाहीचा पारंपरिक दृष्टिकोन आणि विरोध : प्रशासकीय अधिकारी आणि कर्मचारी अनेक दशकांपासून एका विशिष्ट पद्धतीने (फाईल कल्चर) काम करण्यास सवयीचे झाले आहेत. नवीन तंत्रज्ञान किंवा खाजगी क्षेत्रातील कार्यपद्धती स्वीकारताना कर्मचाऱ्यांमध्ये भीती आणि असुरक्षिततेची भावना असते. कामात पारदर्शकता आल्यामुळे भ्रष्टाचाराला वाव उरणार नाही, या धास्तीनेही काही स्तरांवर या बदलांना छुपा विरोध होतो. 'नोकरशाहीची जडत्व' ही नव्या प्रवाहांच्या मार्गातील एक मोठी अडथळा ठरते.

३. खाजगीकरण आणि सामाजिक न्याय : जेव्हा प्रशासकीय सेवांचे खाजगीकरण केले जाते, तेव्हा 'नफा' हा मुख्य उद्देश बनतो. यामुळे गरीब आणि उपेक्षित घटकांना परवडतील अशा दरात सेवा मिळणे कठीण होते. शिक्षण, आरोग्य आणि पाणीपुरवठा यांसारख्या मूलभूत सेवांचे खाजगीकरण केल्यास सामाजिक विषमतेची दरी अधिक रुंदावू शकते. खाजगी कंपन्या केवळ नफ्याच्या क्षेत्रांत काम करण्यास उत्सुक असतात, ज्यामुळे दुर्गम भागातील विकासाकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता असते.

४. प्रशिक्षणाचा आणि कौशल्याचा अभाव : नव्या प्रवाहांनुसार काम करण्यासाठी कर्मचाऱ्यांकडे अद्ययावत कौशल्ये असणे आवश्यक आहे. मात्र, सरकारी यंत्रणेत कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था अनेकदा जुनाट असते. ई-गव्हर्नन्सचे सॉफ्टवेअर वापरण्याचे ज्ञान नसल्यामुळे कामात चुका होतात किंवा कामाचा वेग मंदावतो.

५. कायदेशीर आणि धोरणात्मक स्पष्टता : अनेकदा नवीन प्रवाहांची घोषणा केली जाते, परंतु त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी लागणारी स्पष्ट नियमावली किंवा कायदेशीर चौकट तयार नसते. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP) मॉडेलमध्ये जबाबदाऱ्यांचे वाटप स्पष्ट नसल्यास कायदेशीर वाद निर्माण होतात, ज्यामुळे प्रकल्प रेंगाळतात.

केवळ नवीन धोरणे आखून उपयोग नाही, तर त्यांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या या मानवी आणि तांत्रिक अडचणी दूर करणे गरजेचे आहे. जेव्हा प्रशासन या आव्हानांवर मात करेल, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने 'सुशासनाचे' स्वप्न साकार होईल.

आधुनिक काळात 'सुशासन' ही संकल्पना केवळ एक प्रशासकीय सुधारणा नसून ती लोकशाहीच्या यशाची गुरुकिल्ली बनली आहे. सुशासनाचा मुख्य उद्देश प्रशासनाला अधिक पारदर्शक, उत्तरदायी, समन्यायी आणि कार्यक्षम बनवणे हा आहे. आजच्या गुंतागुंतीच्या जागतिक परिस्थितीत, जिथे नागरिकांच्या अपेक्षा वाढल्या आहेत, तिथे सुशासनाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

सुशासनामुळे प्रशासकीय प्रक्रियेत 'पारदर्शकता' येते, ज्यामुळे भ्रष्टाचाराला आळा बसतो आणि सर्वसामान्य नागरिकांचा सरकारवरील विश्वास वृद्धिंगत होतो. जेव्हा प्रशासन 'उत्तरदायी' असते, तेव्हा सरकारी संसाधनांचा वापर लोकहितासाठीच होतो याची खात्री मिळते. आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाच्या मदतीने सुशासन राबवणे सोपे झाले आहे, ज्यामुळे सेवा वितरणातील विलंब कमी झाला आहे. तसेच, सुशासन हे 'समावेशक विकासासाठी' अत्यंत गरजेचे आहे. समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत, म्हणजेच गरीब आणि उपेक्षित वर्गापर्यंत विकासाची फळे पोहोचवण्यासाठी सुशासनाची चौकट आवश्यक असते. यात केवळ सरकारच नाही, तर स्वयंसेवी संस्था आणि नागरिक यांचाही सक्रिय सहभाग अपेक्षित असतो. थोडक्यात सांगायचे तर, शाश्वत विकास आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी 'सुशासन' हा एकमेव प्रभावी मार्ग आहे.

निष्कर्ष :

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे प्रशासकीय कामात कमालीची गतिमानता आली असून मानवी हस्तक्षेप कमी झाल्यामुळे भ्रष्टाचार रोखण्यास मोठी मदत झाली आहे. प्रशासनाचा पारंपरिक 'अधिकारशाही' दृष्टिकोन आता पूर्णतः बदलला असून, तो नागरिकांना गुणवत्तापूर्ण 'सेवा' देण्याकडे वळला आहे. तसेच, खाजगी क्षेत्रातील कार्यक्षम पद्धती आणि व्यवस्थापकीय कौशल्यांचा स्वीकार केल्यामुळे सार्वजनिक सेवा वितरणाची गुणवत्ता आणि वेग वाढला आहे. थोडक्यात, हे नवे प्रवाह लोकप्रशासनाला अधिक लोकभिमुख आणि परिणामकारक बनवत आहेत.

संदर्भ सूची

१. चव्हाण, प्रे. (२०२०). लोकप्रशासन. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
२. Laxmikanth, M. (2022). Public Administration (2nd ed.). New Delhi: McGraw Hill Education.

३. भारत सरकार. (२००९). दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग (2nd ARC) - १५ वा अहवाल: राज्य आणि जिल्हा प्रशासन. नवी दिल्ली: कार्मिक, सार्वजनिक तक्रार आणि पेंशन मंत्रालय.
४. Department of Administrative Reforms and Public Grievances (DARPG). (2025). Annual Report on Good Governance Initiatives. Retrieved from <https://darpg.gov.in>
५. संपादकीय. (२०२६, फेब्रुवारी १२). लोकप्रशासनातील नवे बदल आणि आव्हाने. लोकसत्ता, मुंबई आवृत्ती, पृ. ८
६. देशमुख, अ. (२०२६, जानेवारी १५). ई-प्रशासन: काळाची गरज. महाराष्ट्र टाइम्स, कोल्हापूर आवृत्ती
७. संपादक. (२०२५, डिसेंबर). सुशासन आणि तंत्रज्ञान. योजना (मराठी मासिक), माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, खंड ४५ (अंक १०).
८. भारत सरकार. (n.d.). प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रार विभाग. <https://darpg.gov.in> वरून प्राप्त.
९. NITI Aayog. (2026). Digital Transformation in India. <https://niti.gov.in> वरून प्राप्त.